

Antropoloogia õpetamise algusest 1802. aastal taasavatud Dorpati (Tartu) ülikooli arstiteaduskonnas

Jaan Kasmel – TÜ füüsilise antropoloogia keskus

antropoloogia õpetamine, prof D. G. Balk, Tartu ülikooli arstiteaduskonna ajalugu

1802. a taasavatud Dorpati (praegu Tartu) ülikooli arstiteaduskonnas ei näinud antropoloogia õpetamist ette ei ülikooli asutamise plaan (kinnitatud 1799) ega esimesed õppekavad (1802, 1803). Vaatamata sellele luges patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korraline professor D. G. Balk teiste õppeainete hulgas ka meditsiinilis-filosoofilise antropoloogia loenguid arstiteaduskonna üliõpilastele neli tundi nädalas. Loengute pidamiseks kasutas ta 1790. a Leipzgis ilmunud Königsbergi ülikooli professori J. D. Metzgeri õpikut "Medizinisch-Philosophische Anthropologie für Aerzte und Nichtaerzte". Tartu ülikool oli omaaegsetest vana impeeriumi ülikoolidest esimene, kus hakati arstiteaduskonna üliõpilastele õpetama antropoloogiat.

Tartu ülikool on aegade jooksul läbi teinud pika ja keerulise arengutee, on muutnud vahel asukohtagi, kuid kõigil tegutsemisperioodidel on tema koosseisu kuulunud arstiteaduskond. Selle teaduskonna üheks vanemaks ja määravamaks distsipliiniks on olnud anatoomia, mille õpetamisega tehti algust, kui haridussõbralik Rootsi kuningas Gustav II Adolf lubas sõdadest laastatud Liivimaal avada 15. (25.) oktoobril 1632. a nelja teaduskonnaga Dorpati (Tartu) ülikooli (1).

Uurimuse eesmärgiks on selgitada, kelle poolt ja millal ning millistes tingimustes alustati antropoloogia, inimeseteaduse õpetamist Tartu ülikooli arstiteaduskonnas ning mida nägi ette selle aine õpetamise osas tol ajal kehtinud ülikooli põhikiri.

Antropoloogia, mille alged ulatuvad kaugesse minevikku, nimetuski pärineb Aristoteleselt (384–322 a.e.m.a), formeerus iseseisvaks teadusharuks alles 19. sajandi keskpaigaks. Soodustavalt olid sellele kaasa aidanud maadeavastused ja loodusteaduste endi, eriti anatoomia arenemine. Millal ühes või teises ülikoolis hakati antropoloogiat õpetama, sellele ei ole alati kerge vastata, sest seda probleemi on siiani tagasihoidlikult uuritud.

Meid huvitavale küsimusele vastuse saamiseks teeme tagasivaate Tartu ülikooli arstiteaduskonna ajaloole, alustades Rootsi-aegse ladinakeelse ülikooli esimesest

kahest tööperioodist. Nendel aastatel (1632–1665 ja 1690–1710) oli Uppsala ülikoolist pärineva põhikirja järgi arstiteaduskonnale ette nähtud kaks professorit. Neist üks pidi lugema anatoomiat, botaanikat ja füüsikat ning teine õpetama haigusi ja nende ravi. Kõigi sel ajal tegutsenud meditsiiniprofessorite kohta võib öelda, et nad olid oma aja tasemel, nende ettevalmistus pärines Euroopa parematest ülikoolidest (2). Nagu mujal, nii hakkasid ka siinses ülikoolis professorid oma loengutes järjest suuremat tähelepanu pöörama inimese keha ja vaimuga seotud küsimustele, mis oli vastavuses tolaegse antropoloogia dualistliku käsitusega.

Kahjuks lakkas Liivimaa ainukese ülikooli tegevus 1710. a suvel Põhjasõja ja puhkenud katkuepideemia ajal, võimalused selle taastamiseks tekkisid alles sajandi lõpul (1).

Lootuses vältida Suure Prantsuse revolutsiooni ideede sissetungi Venemaale keelas Paul I oma 9. aprilli 1798. a ukaasiga Vene alamail õppimise Lääne-Euroopa ülikoolides. Koos keeluga anti luba avada Balti rüütelkondadel kiires korras kohalik protestantlik ülikool kogu Vene riigi, eelkõige Eesti, Liivi- ja Kuramaa rüütelkondade jaoks. Juba 4. mail 1799. a kinnitas Paul I senati otsuse asutada ülikool Dorpatis (Tartus) ja ülikooli asutamise plaani. Asutamiskavas nähti ette usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskonnale kokku 22 professorit ning lisaks veel mitme erineva aine õpetajad. Sellega

olid hõlmatud peaaegu kõik tolleaegsed tähtsamad teadusvaldkonnad. Õppetegevus kavatseti üldjoontes korraldada Lääne-Euroopa ja Moskva vene ülikooli eeskujul (3). Nii oli arstiteaduskonnale ette nähtud kuus korralist professorit. Nende vahel olid õpetatavad ained jaotatud järgmiselt: anatoomia ja kohtuarstiteadus, füsioloogia ja patoloogia, teraapia ja kliinik, kirurgia ja ämmaemandakunst, botaanika ja farmakoloogia ning keemia ja farmaatsia (4).

Järgnesid ettevalmistused õppeasutuse tööerakendamiseks ja õppejõudude kutsumiseks, ülikooli avamine oli kavandatud 15. jaanuarile 1801. Nii määrati 14. detsembril 1800 arstiteaduskonnas esimesena ametisse anatoomia ja kohtuarstiteaduse korralise professorina Martin Ernst Styx ning keemia ja farmaatsia korralise professorina Philipp Erdmann Heinrich Gottlob Arzt (5).

Ülikooli asutamise käigus määrati ootamatult selle uueks asukohaks Miitavi (Jelgava), seda siiski ainult neljaks kuuks, seejärel kaldus vaekauss jälle Dorpati (Tartu) kasuks, seekord lõplikult. Õigem on rääkida ülikooli taasavamisest Dorpatis (Tartus), sest aastaid tagasi, 1710. a, oli ta oma tegevuse katkestanud. Selles keerulises olukorras pidasid kuraatorid vajalikuks teha ülikooli asutamise plaani mitmeid parandusi ja täiendusi, et tugevdada oma mõju professoritest koosneva ülikooli nõukogu üle (3). 5. jaanuaril 1802 kinnitatud ülikooli põhikiri nägi ette kogu õppetöö korraldamiseks nelja teaduskonna peale kokku ainult 19 professorit. Arstiteaduskonna professuuri oli vähendatud nelja korralise professori ametikohani. Hügieeniliste ainete lisandumise tõttu oli õpetatavate ainete arv kasvanud neljateistkümneni, antropoloogia nende seas puudus (6).

27. veebruarist 1802 määrati ülikooli põhikirja alusel kolmanda arstiteaduskonna professorina ametisse patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korraline professor Daniel Geog Balk (5).

Eeltööd ülikooli taasavamiseks jõudsid lõpule 1802. aasta aprillikuus, 5. aprillil immatrikuleeriti esimesed üliõpilased.

1802. aasta 21.-22. aprillil taasavati pidulikult Dorpati (praegu Tartu) ülikool. 1. mail algas õppetöö Vene riigi ainukese saksakeelse ülikooli neljas

teaduskonnas 9 professori ja 19 üliõpilasega. Arstiteaduskonnas alustasid ülikooli taasavamisel ette nähtud nelja korralise professori asemel kolm korralist professorit. Vakantseks oli jäänud anatoomia, füsioloogia, kirurgia ja ämmaemandakunsti korralise professori ametikoht. Üliõpilaste arv arstiteaduskonnas oli sel ajal tagasihoidlikult väike, ainult kuus. Veel enne õppetöö algust, 24. aprillil 1802, valiti ka arstiteaduskonna dekaan, kelleks sai prof M. E. Styx.

Mitte ainult nõuetele vastavate õppejõudude, vaid ka õppetegevuseks kõlbulike ruumide puudumine andis teravalt tunda ülikooli taasavamisele järgnenud esimestel aastatel, kui õppetööd tehti selleks üüritud eramajades ja -korterites. Kuna üliõpilaste arv kasvas kiiresti, hakati kohe tegelema ülikoolile ajakohaste hoonete kavandamise ja ehitamisega. Peale selle tuli lahendada palju teisi õppetöö korraldamisega seotud küsimusi (3).

Ülikooli struktuuri ja juhtimise parandamise huvides kinnitati 15. septembril 1803 uus põhikiri. Sellega nähti arstiteaduskonnale ette neli korralist ja kaks erakorralist professorit. Korraliste professorite vahel oli jaotatud 13 aine õpetamine, seegi kord ei arvatud antropoloogiat õpetatavate ainete hulka (7).

Seega ei näinud Rootsi-aegse ülikooli põhikiri, ülikooli asutamise plaan (kinnitatud 1799) ega esimesed põhikirjad (1802, 1803) ette antropoloogia õpetamist selles teaduskonnas.

Kuid ülikooli loengukavade läbivaatamisel ilmneb, et 1802. a sügissemestril (1. augustist detsembri lõpuni) oli patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korralise professori D. G. Balki loengute nimistus esimesena toodud meditsiinilis-filosoofilise antropoloogia loengud arstiteaduskonna üliõpilastele neli tundi nädalas (8, 9). Nende loengute pidamiseks kasutas ta 1790. a Leipzigmil ilmunud Preisi kuninga ihuarsti, õuenõuniku ja Königsbergi ülikooli professori J. D. Metzgeri (1739–1805) õpikut "Medizinisch-Philosophische Anthropologie für Aerzte und Nichtaerzte", mida oli soovitatud kasutada akadeemiliste loengute pidamiseks. See 208leheküljeline raamat koosnes sissejuhatusest ja kuuest peatükist. Esimesena oli toodud tolle aja kohta küllaltki põhjalik ülevaade inimese

põlvnemisest, järgnesid meditsiinipsühholoogia, füsioloogia, dieteetika, patoloogia ja ravimisega seotud peatükid (10).

Prof Balki antropoloogia loengutele järgnesid sellel semestril üldise patoloogia loengud. Veel luges ta galvaanilise voolu mõju taimedele ning elavatele ja surnud loomadele, rakendades eksperimentaalset meetodit. Et anatoomiaproffessor ei olnud veel ametisse asunud, siis pidas ta ka osteoloogialoenguid, kus demonstreeris ka luupreparaate.

Järgneva kahe aasta sügissemestril luges prof D. G. Balk füüsilis-filosoofilist antropoloogiat kui ettevalmistust puhtale filosoofilisele antropoloogiale. Seejärel 1805. a teisel poolaastal loodusajaloolist filosoofilist antropoloogiat kui puhta filosoofilise antropoloogia eeldust. 1807. ja 1808. aasta kevadsemestril pidas prof D. G. Balk loenguid füsioloogilis-filosoofilisest antropoloogiast kui sissejuhatusest filosoofilisse antropoloogiasse. Üldse luges ta antropoloogia loenguid kokku neljal sügis- ja kahel kevadsemestril. Need sisaldasid teadmiste kogumit inimesest ning vastasid igati selle aja antropoloogiale. Kõik nimetatud loengud toimusid J. D. Metzgeri õpiku järgi. Nende loengute näitlikustamiseks kasutas ta preparaate oma anatoomilis-patoloogilisest kogust, mida ta ise nimetas muuseumiks. Sellega oli prof D. G. Balk pannud aluse Tartu ülikoolis nii normaalse kui ka patoloogilise anatoomia preparaatide kollektsioonidele. Võib arvata, et kaudselt veel ka antropoloogiakogule. Tema anatoomilis-patoloogilisest kogust lähtudes lisandus ülikooli 1803. a põhikirjas arstiteaduskonna abiõppeasutuste nimistusse anatoomiliste preparaatide kogu ja patoloogia kabinet (7).

Prof D. G. Balk õpetas oma teenistusaja jooksul ülikoolis paljusid arstiteaduslikke distsipliine: sissejuhatust patoloogiasse; üld- ja eripatoloogiat; semiootikat; terviseõpetuse ja elupikendamise seadusi (oma juhtnõõride järgi); meditsiinilis-filosoofilist jurisprudenti õigusteaduskonna üliõpilastele (enda õppevahendi järgi); üldist ravimisõpetust; kasuistilist arstiteadust; naistehaigusi; laste- ja palavikuhaiguste eripatoloogiat ja teraapiat; üldist arstiteadust (enda järgi); varjurusma ja haigusi, millele võib järgneda

ootamatu surm; retseptide kirjutamise kunsti; suguhaigusi; kohtuarstiteadust; krooniliste naha-haiguste ravimist; vaimuhaiguste patoloogiat ja ravi; sissejuhatust kirurgiasse (oma õpiku järgi); kirurgiat; arstiteaduslikku entsüklopeediat ja metodoloogiat (enda järgi). Veel juhatas ta paljude semestrite vältel kliinilisi praktikume (11).

Daniel Georg Balk sündis Königsbergis merevaiguhivija perekonnas 23. juunil 1764. aastal, hariduse sai ta kodus ja alates 1775. aastast koolis. Õppis 1780–1787 Königsbergi ja Berliini ülikoolis arstiteadust. Promoveerus 1787. a Königsbergis arstiteaduse doktoriks, esitades doktoriväitekirja nahka ja limaslesta ärritavate vahendite kohta. Järgnes praktiseeriva arsti töö Kuldigas Kuramaal ja Leedus. 25. veebruaril 1796 määrati ta Jakobstadti (Jckabpils) kreisiarstiks. 28. juunil 1799 sai *dr. med.* D. G. Balkist Riias 33 km kaugusel asuva Baldone mineraalvee, turbamudaravi- ja metsakuurordi arst. Nendel aastatel avaldas ta mitu meditsiiniraamatut, kus tõi esile tervishoiukorralduse puudusi, pööras tähelepanu tervise kaitsmise vajadusele, toonitas tervise sotsiaalset tähtsust. Tema arvates pidi ka arstide ettevalmistamine kohalikes ülikoolides andma paremaid tulemusi kui välismaistes. Balki ettepanekud tervishoiu alal olid reformistlikud, oma aja kohta progressiivsed. Peale selle olid D. G. Balkil kirjanduslikud kalduvused ning ta tundis suurt huvi teatrikunst vastu. Tema tuntust suurendasid veel edukalt rakendatud abinõud sajandivahetusel kogu Kuramaal möllanud kariloomade taudi vastu. Kõik see saigi määravaks tema kutsumisel ja määramisel Tartu ülikooli esimeseks patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korraliseks professoriks. Prof D. G. Balk lülitus aktiivselt ülikooli organiseerimistöösse. Mitmes tähtpäevadele pühendatud kõnes käsitles ta inimese haridus- ja kasvatusküsimusi, samuti ka inimese kehalist ja intellektuaalset arengut.

Dorpati (Tartu) ülikooli teise rektorina (1. august 1803 – 1. august 1804) ning arstiteaduskonna dekaanina tegi prof D. G. Balk palju ülikooli ja eriti arstiteaduskonna arenguks (12). Kuna ülikoolil puudusid taasavamisel oma hooned, siis tuli vastavalt keisri käsule vajalikud hooned püstitada lähemate

aastate jooksul. Selle töö juhtimiseks moodustati 1803. a ülikooli ehituskomisjon, mille koosseisu arvati ka prof D. G. Balk. Esimeste hoonetena võeti käsile anatoomikum, raamatukogu ja peahoone. Prof Balki ja prof Styxi korraldusel alustati 8. juunil 1803 anatoomikumi vundamendi rajamist. 1805. a septembrikuuks oli nägus, kuigi väikene rotundikujuline ehitus valminud ning see parandas oluliselt õppetöö korraldamise tingimusi arstiteaduskonnas (13). Pärast seda oli ta seotud Toomemäel oleva kasarmuhoone ümberehitamisega kliinikumiks aastatel 1806–1808 (2).

Prof D. G. Balk viis 1804. a esimesel poolaastal arstiteaduskonna õppeplaani kliinilised praktikumid. Sama aasta 1. mail avas ta tolleaegses Vene impeeriumis esimese polikliiniku, kus oli rakendatud inimeste jaoskonniti teenindamist. 1808. a asutas ta esimese meditsiinilise kiirabijaama Vene riigis. Samal aastal avati ka vesiraviasutus ning kliiniku juures asutus naispõetajate ettevalmistamiseks. Kõige selle kõrval osales ta aktiivselt haavatud sõjameeste ravimises nii 1807ndal kui ka 1812. – 1813. a-l (12).

Prof D. G. Balk oli ka aktiivne kodutöös ja selle korraldamisel. Anatoomia, füsioloogia ja kohtuarstiteaduse professor K. F. Burdach (1776–1847), kes töötas ülikoolis aastatel 1811–1814, on väitnud, et enamik taasavatud Dorpati ülikooli arstiteaduskonnas esimese 15 aasta vältel kaitstud väitekirjadest oli alustatud Balki eestvedamisel ja juhendamisel. Nii kirjutas prof D. G. Balk ettepanekul oma väitekirja “Eestlaste endeemilistest haigustest” (1814) tulevane maailmamainega loodusteadlane Karl Ernst v. Baer (12). Seda uurimust võib pidada eestlaste kehaehitust ja välimust puudutava kirjelduse tõttu antropoloogilis-meditsiinilis-geograafiliseks tööks.

Üliõpilaste huvi äratamiseks iseseisva teadusliku töö vastu nägi ülikooli 1803. a põhikiri ette igal aastal konkursitööde korraldamise. Prof D. G. Balk ei jäänud eemale ka üliõpilasteaduse probleemidest. Esimeste võistlustööde autasustamine toimus 1805. a, siis pälvis “Arstiteaduse ja filosoofia vastastikustest suhetest” kirjutatud töö eest kuldmedali *stud. med.* Otton Girgenson, kelle juhendaja oli prof Balk (3).

Oma leppimatu iseloomu tõttu tekkisid Balkil tülid G. F. Parrot’ (oli korduvalt ülikooli rektor) ja mõne arstiteaduskonna professoriga. Viimastel tööaastatel hakkas ta kulutama rohkem aega viibimisele *Musse’s*, napsutamisele ja kaardimängule. Kõik see, samuti osavõtt teatrietendustest andis aluse süüdistada Balki moraalses lodevuses. 5. juunist 1817 sunniti 53aastane Balk ülikoolist lahkuma ning ta kaotas ka ettenähtud soodustused enda ja oma laste jaoks. Balk läks Tuulasse, kus suri 1826. a alguses.

Meditsiiniajaloolased on rõhutanud prof D. G. Balki olulisi teeneid hügieeni arendamisel ja populariseerimisel Baltikumis, kliinilise meditsiini rajamisel ning kliinikute organiseerimisel Tartus ja polikliinilise meditsiini arendamisel Venemaal. Teda on peetud Baltikumi 18. sajandi lõpu ning 19. sajandi alguse silmapaistvaks meditsiinitegelaseks. Kolleegiuminõuniku prof D. G. Balki hoolsat tööd hinnati valitsuse poolt kokku kolme hinnalise briljantsõrmusega (12).

Moskva ülikooli (Vene impeeriumi vanima ülikooli) 50. aastapäevale pühendatud pidulikust aktusekõnes 1805. aastal rõhutas anatoomia, füsioloogia ja kohtuarstiteaduse professor I. Vensoviti vajadust hakata õpetama Moskva ülikoolis antropoloogiat. Selleks ajaks oli Tartus antropoloogiat õpetatud juba kolm aastat. Seda aastat võib pidada veel antropoloogia õpetamise kõrgpunktiks Tartu ülikoolis läbi aegade, sest korraga oli selle probleemiga seotud arstiteaduskonna kuuest professorist neli (D. G. Balk, H. F. Isenflamm, M. E. Styx, L. E. Cichorius), kes pidasid viit erisugust antropoloogiat ja selle elemente sisaldavat loengusarja. Teised Tsaarivene vanemad ülikoolid taastati või rajati pärast Tartu ülikooli taasavamist. Seega võib patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korralise professori D. G. Balki 1802. a sügissemestril peetud meditsiinilis-filosoofilise antropoloogia loenguid ja seda loengukursust tervikuna pidada antropoloogia õpetamise alguseks Vene impeeriumi ülikoolides (14).

Kirjandus

1. Tartu Ülikooli ajalugu I (koostanud H. Piirimäe). Tallinn: Eesti Raamat; 1982.
2. Normann V. Üldjooni Tartu Ülikooli arstiteaduskonna ajaloolisest arengust 1632–1932. Eesti Arst 1932;(6):305–35.
3. Tartu Ülikooli ajalugu II (koostanud K. Siilivask). Tallinn: Eesti Raamat; 1982.
4. Plan der errichtenden Universität. Riga; 1799.
5. Levitski GV. Biografitžeskii slovar professorov i prepodavatelei Imperatorskogo Jurjevskogo universiteta za sto let ego sužđestvovanija. T. I. Jurjev; 1902. T. II. Jurjev; 1903.
6. Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. Mai 1799 Allerhöchst konfirmierten Planes, nebst den nammentlichen Befehl Sr. Kaiserl. Majestät am 5. Januar 1802 hinzugekommen Veränderungen. Dorpat; 1802.
7. Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat; 1803.
8. Anzeige der Vorlesungen welche auf der kayserlichen Akademie zu Dorpat vom 1 May bis zum 1 Julius des Jahres 1802 gehalten werden. Dorpat.
9. Verzeichnis der Vorlesungen auf der kayserlichen Universität in Dorpat, für gegenwärtiges Semester, vom 1 August bis Ende December des Jahres 1802. Dorpat.
10. Metzger J. D. Medizinisch-Philosophische Anthropologie für Aerzte und Nichtaerzte. Leipzig; 1790.
11. Verzeichnis der haltenden Vorlesungen auf die Kaiselichen Universität zu Dorpat, 1803–17. Dorpat; 1803–17.
12. Kalnin V. Martin Ernst Styx (1759–1829). Eesti arstiteaduse ajaloost. Tartu; 1996: 16–9.
13. Krause J. W. Kunagise Tartu Ülikooli esimene aastakümme. Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand). Koostanud S. Issakov. Tallinn; 1986: 60–6.
14. Kasmel J., Kasmel T. Professor Daniel Georg Balk – the first anthropology lecturer at the reopened University of Dorpat (Tartu) in 1802. Acta Medico-Historica Rigensia V. Riga; 2000: 103–7.

Summary

About the beginning of teaching anthropology at the medical faculty of the University of Dorpat (Tartu) reopened in 1802

The University of Dorpat (present Tartu) was reopened in 1802. The plan of the foundation of the university, adopted in 1799, and its first statutes (1802, 1803) did not foresee the teaching of anthropology at the medical faculty. The curriculum of the university reveals that D. G. Balk, a full-time professor of pathology, semiotics, therapy, and the clinic, taught a course in medico-philosophical anthropology for medical students, four hours per week, during the autumn semester of 1802. He used the textbook “Medizinisch-Philosophische Anthropologie für Aerzte und Nichtaerzte” published in Leipzig in 1790 by J. D. Metzger, a professor of the University of Königsberg. In the following years Prof. Balk taught anthropology during five semesters and used preparations from his anatomical-pathological collection to illustrate his lectures. Actually, some other professors

of the medical faculty took an interest in the teaching of the subject as well. Thus, in 1805 four professors of the medical faculty out of six were involved in teaching anthropology. That year can be regarded as the peak of teaching this academic subject at the University of Tartu throughout its history. At that time there were yet only plans to introduce the teaching of anthropology at Moscow University, the oldest university in tsarist Russia, founded in 1755. Therefore, Prof. Balk`s lectures on medico-philosophical anthropology, taught during the autumn semester of 1802, and the lecture course as a whole, can be regarded as the first of its kind in the curriculum of any university of the Russian Empire. Anthropology can be considered one of the first academic subjects at the medical faculty of the University of Tartu, introduced by Prof. D. G. Balk 200 years ago.

jaanjasmel@hotmail.com